

TEMIR VA BRONZA DAVRIDA QOYATOSH SURATLARI

Sh.Jonuzokov

JDPU, tarix fakulteti talabasi

Anotatsiya: Ushbu maqolada ilk temir davri tarixi, uni kelib chiqish xususiyatlari va temir davri arxeologiyasi va bronza davridagi qoyatosh suratlari to'g'risida ma'lumotlar yoritilgan.

Kalit so'zlar; Temir metalli, ikkinchi mehnat taqsimoti, ayirboshlash va savdo aloqalari, ko'chmanchi chorvachilik, Urartu podsholigi, temir davri yodgorliklari.

Kirish.

Temir davrida ishlab chiqarishda buyuk texnika o'zgarishlari yuz berdi. Temir rudasining mis va qalayga nisbatan tabiatda seroblighi, mustahkam sifati uning ishlab chiqarish.da va harbiy sohada tez va keng tarqalishiga olib keldi. Ayniqsa, qishloq xo'jaligi.da gemir qurollardan foydalanishga o'tish katta voqea bo'ldi. Chunki deg'qonchilik maydonlarini kengaytirishda temir asbob va kurollar (bolta, ketmon, kurak), ayniqsa, temir tishli omoch kabi mustahkam moslamalar paydo bo'ldi. Temir davrida dehqonchilikdan hunarmandchilik ajralib chiqib, alohida ishlab chiqarish. xo'jaligiga aylandi. Temirning keng tarqalishi bilan ishlab chiqarish xo'jaliklarining rivojlanib borishi shubhasiz, ijtimoiy hayotni ham tubdan o'zgarishiga olib keddi. Yirik qishloqlar hunarmandchilik va o'zaro ayirboshlash savdo markazita aylanib, shaharlar qad ko'tardi. Ular xom/isht va paxsadan bino qilingan baland va qalin devorlar bilan o'rab olindi. Shunday qilib, temir va po'lat buyumlardan keng ko'lamda foydalanish O'rta Osiyo shag'ar va qishloqlari taraqqiyotiga ham samarali ta'sir etdi. O'zbekistonda Temir davriga oid yodgorliklarni sanalashtirish va dastlabki turkumlarga ajratilishiga doyr tadqiqotlar S.P.Tolstov, A. I. Terenojkin va Ya. G'ulomovlar tomonidan amalga oshirilgan. O'zbekiston hududida Temir davri yodgorliklari mil. av. 8— 6-asrlarga

mansub. Ular Xorazm, Surxondaryo, Qashqadaryo, Samarqand, Buxoro, Toshkent viloyatlarida va Farg'ona vodiysida o'rganilgan; Ko'zaliqir, Qal'aliqir va Dingilja singari qad. qal'a va qishloq, shahar xarobalari, Tagisken va Uygarak qabristonqo'rg'onlari, Bo'kantov qoyatosh suratlari tekshirilgan. Temir davrida qad. Xorazm hududlarida dastlabki yirik sug'orish inshootlari vujudga kelgan. Metall bilan qadimgi odamlar neolit davridayoq tanish edi. Ammo metallurgiyaning kashf etilishi va murakkab metallurgiya ko'nikmasining o'zlashtirilishi keyingi davrlarda amalga oshdi. Temir o'ziga xos metall. Uning xususiyatlari boshqa metallarga nisbatan afzalligini belgilaydi. Temir metali tabiatda ko'p uchraydi. Albatta, u tayyor shaklda emas, balki ma'dan shaklida keng tarqalgan edi. Temir ma'danidan ajratib quyuc holatda olingan va sandonlarda toblangan. Bizga ma'lumki bronza buyumlar suyuq holatda qoliplarga quyilar edi. Temirning erish temperaturasi 1534°S bo'lib, undan yasalgan jang va mehnat qurollari o'zining qattiqligi, o'tkirligi bilan avval mavjud bo'lgan qurollarga nisbatan ustuvor xususiyatlarga ega bo'lgan. Temirning yangi metall turi sifatida kashf etilishi o'z zamonasining moddiy madaniyatini o'zgartiribgina qolmay, texnika uchun yangi imkoniyatlar tug'dirdi. Keyingi ming yilliklarda yuz bergan ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlar uchun zamin yaratdi. Temir o'zidan oldingi metallarga nisbatan qattiqroq va o'tkirroq xususiyatga ega bo'lgan va yer yuzida ko'p tarqalgan. Lekin odamlar uni boshqa metallardan keyin o'zlashtirgan. Yozma manbalar va arxeologik ma'lumotlarga ko'ra temir metallurgiyasi Kichik Osiyo hududidagi Xett podsholigi territoriyasida mil. avv. XIV-XIII asrlarda vujudga kelgan. Mil. avv. X-IX asrlarda temir metali Hindiston va Eronda kashf etilgan. Mil. avv. IX-VIII asrlarda temirchilik Ossuriya va Urartu hududlarida ham keng tarqalgan. Mil. avv. XIV asrda yasalgan temir buyumlarning hammasi g'oyat qimmatli badiiy zargarlik buyumlari hisoblanadi. Temir qurollardan ijtimoiy hayotda keng foydalanish, mehnat qurollari va qurol-yarog'lar sifatida ishlatish nisbatan kechroq amalga oshirilgan. Masalan, Italiyada temir miloddan avvalgi XII asrda, Sharqiy Yevropa, Skandinaviya mamlakatlarida mil. avv. X asrda paydo bo'lgan. Xitoyda esa, mil. avv. VI-V asrlarda temir buyumlari ishlab chiqarilgan. Temir qurollar esa, bu yerda

miloddan avvalgi IX asrlarda ishlatila boshlanganligi manbalardan ma'lum. Ilk temir davrida dehqonchiik va hunarmandchilikni ishlab chiqarishning asosiy sohalariga aylanishi jamiyat taraqqiyotini yangi bosqichga ko'tarilishiga sabab bo'ldi. Iqtisodiy hayotda hunarmandchilik asosiy o'ringa chiqib, ayriboshlash uchun keng imkoniyatlar yaratdi. Dastavall, unumdor xo'jalik va hunarmandchilik ishlab chiqaruvchi kuchlarni rivojlantirdi. Hunarmandchilik mahsulotlari - kulolchilik va temirchilik buyumlari ayriboshlash uchun ishlab chiqariladigan mahsulotlarga aylandi va tovar xarakterini ola boshladi. Chunki, bu davrda ishlab chiqarish imkoniyatlari shu darajaga yetdiki, bir kishining mehnatidan unadigan daromad uning bir o'zini boqishgagina emas, balki bir necha kishini ta'minlashga kifoya qila boshladi. Alohida hunarmandchilik markazlarining paydo bo'la boshlashi va ularning shahar hayotining iqtisodiy asosga aylanishi tufayli savdo munosabatlarini yo'lga qo'yish imkoniyati yaratildi. Ko'plab mahsulotlar ishlab chiqarish savdo aloqalarini rivojlanishiga xizmat qildi. Urartu davlati ilk temir davridagi yirik podsholiklardan biri bo'lgan. Urartu so'zi ossuriycha bo'lib, urartcha – Biaynili, Bibliyada – Ararat podsholigi nomi bilan yuritilgan. G'arbiy Osiyodagi qadimgi davlat (mil. avv. IX-VI asrlar). Urartu davlati ravnaq topgan davrida Armanistonning tog'lik rayonlarini (hozirgi Armanistonning butun hududi, Turkiya va Eronning bir qismi) ni qamrab olgan. Aholisi asosan urartlar bo'lgan. Poytaxti – Tushpa shahri bo'lgan (hozirgi Turkiyadagi Van shahri) bo'lib, unda podsho Sarduri I davrida katta qurilish ishlari olib borilgan. Mil. avv. IX asr oxiri – VIII asr birinchi yarmida Urartu davlati ravnaq topgan. Menuya, Argishti I va Sarduri II podsholiklari davrida Urartuning hududi ancha kengaygan. Bosibolingan viloyatlarda qal_alar qurilgan (Ararat tog'ining shimoliy yon bag'rida Menuaxinili shahri; Erebuni – Yerevan atrofidagi Arin-berd tepaligi; Araksning so'l qirg'og'ida Argishtixinili). Urartuda qullar mehnatidan keng foydalanilgan. Mil. avv. VIII asr o'rtasida Ossuriya podshosi Tiglatpalasar III (mil. avv. 745-727) Urartu qo'shinlarini bir necha marta mag'lubiyatga uchratgan va Urartu davlati tarkibiga kiruvchi Shimoliy Mesopatamiya va Shimoliy Suriyani egallagan. So'ngra Rusa I davrida Sargon II boshliq Ossuriya qo'shinlarining yurishlari natijasida mamlakat

xonavayron bo'lgan. Biroq mil. avv. VII asrda Urartu Janubiy Zakavkazeda hali ham o'z mavqeini saqlab qolgan edi. Rusa II (mil. avv. 685-645) bu yerda yangi qal'alar bunyod etgan (jumladan Teyshebaini). Skif-kimmeriy yollanma qo'shini yordamida Urartu podsholari Frigiya podsholigini tor-mor qilganlar (mil. avv. 676 y.). Midiya podsholigining kuchayishi Urartuni Ossuriya bilan yaqinlashtirgan. Biroq mil. avv. VI asr boshida Urartu Midiya tomonidan tor-mor etilgan va uning tarkibiga qo'shib yuborilgan. O'rta Osiyoda temirdan ishlangan dastlabki, mehnat qurollari miloddan avvalgi IX-VIII asrlarga mansub bo'lgan yodgorliklardan topilgan. Ammo aksariyat buyumlar miloddan avvalgi VII-VI asrlarga oiddir. O'rta Osiyoda ilk temir davri miloddan avvalgi I ming yillik bilan belgilanadi. Anov, Dalvarzin, Daratepa, Quysisoy kabi o'nlab yodgorliklar Turkmaniston Respublikasining janubiy, O'zbekistonning Qashqadaryo va Zarafshon vohasi, Farg'ona vodiysi hamda Toshkent va Xorazm viloyatlari hududlarida o'rganilgan. Miloddan avvalgi I ming yillikning boshlariga oid yodgorliklardan 46 tasi Janubiy Turkmaniston hududlaridan topilgan. Anov, Yoztepa, Yelkantepa, Uchtepa, Cho'rnoq kabi qadimgi qishloq xarobalaridagi madaniy qatlamlar temir asriga mansubdir. Temir asri yodgorliklaridan biri Yoztepa bo'lib, uning quyi qatlamini Yoz I miloddan avvalgi 900- 650 yil bilan sanalanadi. Ushbu davrda yodgorlik 16 ga maydonni egallagan qishloq turar joylaridan va to'g'ri burchakli katta imorat-qo'rg'ondan iborat bo'lgan. Qo'rg'on o'rnida 8 m keladigan xom g'ishtli sahn ustiga qurilgan saroy qoldiqlari topilgan. Xonalar uzun va to'rtburchak shaklda bo'lgan. Yoz I davri sopol idishlarining ko'pchiligi qo'lda yasalgan. Idishlar sariq angob bilan bo'yalgan va angob ustidan jigarrang va qizil bo'yoq bilan geometrik shaklli naqsh solingan. O'zbekiston hududida ham ilk temir davriga oid bo'lgan ko'plab yodgorliklar topilgan. Afrosiyob, Daratepa, Ko'zaliqir, Uygarak, Chust, Dalvarzin, Oqtom, Kuchuktepa, Yerqo'rg'on, Sangirtepa yodgorliklari shu davrga mansubdir. Miloddan avvalgi II ming yillikning oxirlarida va miloddan avvalgi I ming yillikning boshlarida Farg'ona vodiysida Chust madaniyati Qadimgi Farg'onadagi ilk dehqonchilik madaniyati bo'lib, bobodehqonlarning dastlabki qishlog'i 1951 yilda arxeolog M.Ye.Voronev tomonidan

Chust shahri yaqinidagi Buvanamozor deb atalgan buloq yoqasidan topib o'rganiladi. Bu madaniyatga tegishli bo'lgan yodgorliklar Namangan, Andijon, Farg'ona viloyatlarida 70 dan ortiq bo'lib, ulardan 10 ga yaqini arxeologlar V.Sprishevskiy, B.Matboboev, Yu.Zadneprovskiylar tomonidan tadqiq etilgan. Arxeolog olimlarning fikricha, mil.avv. VII-VI asrlarda ko'chmanchilar orasida harbiy-siyosiy qabila uyushmalari vujudga kelgan. Ko'chmanchi qabilalar tarixini o'rganishda Tagisken maqbaralarini o'rganish katta ahamiyatga ega. Maqbara mil.avv. IX-VII asrlarga mansub bo'lib, Sirdaryoning quyi oqimi bo'ylaridan topilgan. Ular xom g'ishtdan bino qilingan, to'rt burchak, xalqasimon maqbaralardir. O'rta Osiyo hududlarida yashagan ilk temir davri qabilalarining moddiy madaniyati Baqtriya, Marg'iyona va So'g'diyona yerlarida topib tekshirilgan. Ularning soni 350 tadan ortiq. Sak qabilalarining makonlaridan topilgan ot anjomlari, o'qlar, xanjarlar, Sharqiy Yevropa va Osiyo dashtlarida yashagan skif qurol-aslahalariga o'xshaydi. Yunon tarixchisi Gerodot mil. Avv. V asrdagi skiflar hayoti haqida ma'lumotlar beradi. O'rta Osiyoning ilk temir davri qadimiy viloyatlaridagi jamiyat to'g'risida muhim yozma manbalar - Avesto, Ahmoniylar davri yozma yodgorliklari va yunon tarixshunoslari hikoya qiladi. «Avesto» (sharqiy Eron tillaridan «Asos» deb tarjima qilinadi) Zardo'sht (Zaratushtra) dinidagi xalqlarning shariyat qonunlari majmuidir. Avesto ma'lumotlariga ko'ra ushbu davr qabilalari birlashmasi viloyat («daxiyu») bo'lgan, urug' jamoasi - «vis», ayrim oilalardan - «nmana» dan tashkil topgan. Aholi kohinlar, jangchilar, dehqonlar va chorvadorlar toifasiga bo'lingan. Ahmoniylar davridagi (m.av. VI-IV asrlar) mixsimon yozuvlar Behistun va Naqshi Rostam qoyatoshlarida, Suza, Hamadon, Persepol shaharlarida topib tekshirilgan. Ular qadimgi fors tilidagi turli ijtimoiy, siyosiy, diniy masalalarga doir podsho buyruqlaridan va nutqlaridan iborat. Ahmoniylar yozmalaridan. O'rta Osiyo xalqlari va viloyatlari to'g'risida ma'lumotlar bor. Qadimgi yunon tarixchilari Gerodot va Ktesiy asarlari O'rta Osiyo xalqlarining tarixiy va geografik qiyofasini ko'rsatib bergan. Ilk temir davri moddiy-madaniyat yodgorliklarining o'rganilishi bu davrda O'rta Osiyo xalqlari hayotida katta ijtimoiy, ho'jalik va madaniy o'zgarishlar sodir bo'lganligidan dalolat beradi.

Bu davrda sun'iy sug'orishga asoslangan dehqonchilik madaniyati qo'shimcha mahsulot va xususiy mulkning ko'payishiga olib kelgan. Sopollitepa, Jarqo'ton, Kuzamshir, Afrosiyob, Dalvarzin va Chust madaniyatlari hozirgi O'zbekiston hududida metall qurollar va buyumlar ko'plab ishlab chiqarilganligidan darak beradi. Metalldan yasalgan mehnat qurollari mehnat unum dorligining oshishiga, kishilar turmush madaniyatining o'zgarishiga olib kelgan. Eramizdan avvalgi III-II ming yilliklar davrida hunarmandchilikning asosiy bo'g'inlaridan biri — kulolchilik rivojlanib, kulolchilik charxi keng yoyilgan. Shahar madaniyati va davlatchilikning mustahkamlanishida muhim rol o'ynagan savdo-sotiq nafaqat mintaqada, balki boshqa hududlar va davlatlar bilan iqtisodiy-ijtimoiy, siyosiy va madaniy aloqaning asosiy vositasiga aylangan. Albatta, davlatchilik asoslarining shakllanishi va shahar madaniyatining yuksalishida nafaqat ishlab chiqarish munosabatlari (dehqonchilik va hunarmandchilik) dagi o'zgarishlar va savdo-sotiqning rivojlanishi, balki mintaqamizning tabiiy-geografik joylashuvi hamda g'arbiy-strategik (Sharq va G'arb manfaatlarining to'qnashuvi) ahamiyati ham muhim rol o'ynagan. Mazkur ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy va madaniy o'zgarishlar hamda ilk davlatchilikning vujudga kelishida eng qadimgi shaharlar: Sopollitepa, Jarqo'ton (Surxondaryo), Yerqo'rg'on, Uzunqir (Qashqadaryo), Kuxatepa, Afrosiyob (Samarqand) va boshqa ko'plab shaharlar muhim rol o'ynagan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Annayev T., Shaydullayev Sh. Surxondaryo tarixidan lavhalar. – T.,1997.
2. Asqarov A. Eng qadimgi shahar. – T., 1990.
3. Jo'raqulov M., Isomiddinov M. O'rta Osiyo kulolchiligi tarixidan. – Samarqand,
4. Isomiddinov M.H. Sopolga bitilgan tarix. – T., 1993.
5. Kabirov J., Sagdullayev A. O'rta Osiyo arxeologiyasi. – T., 1990.
6. Eshov B.J. Qadimgi O'rta Osiyoning shaharlari tarixi. – T., 2006.
7. Qadimgi tarixchilar O'rta Osiyo haqida. – T., 2008.